

аспірантка кафедри цивільного права № 1
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

КАТЕГОРІЯ ВІДМОВИ У РЕЧОВИХ ТА ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: ПРАВОВА ПРИРОДА, МЕХАНІЗМ ЗАСТОСУВАННЯ

У статті досліджується правова природа відмови як виду правочину і механізм її застосування у речових та зобов'язальних правовідносинах. Розглянуто та проаналізовано законодавче регулювання та наукові позиції щодо вищезазначених питань з метою встановлення особливостей категорії відмови у відповідних правовідносинах.

Ключові слова: відмова, правова природа, правочин, одностороннє волевиявлення, механізм застосування, прийняття, сприйняття.

В статье исследуется правовая природа отказа как вида сделки и механизм применения последнего в вещных и обязательственных правоотношениях. Рассмотрены и проанализированы законодательное регулирование и научные позиции относительно вышеупомянутых вопросов с целью установления особенностей категории отказа в правоотношениях.

Ключевые слова: отказ, правовая природа, сделка, одностороннее волеизъявление, механизм применения, принятие, восприятие.

This article examines the legal nature of the transaction as a form of failure mechanism and its application to real and binding legal relationship. Considered and analyzed the legislative regulation and scientific positions on the above issues in order to establish the features category of «failure» in the relationship.

Key words: failure, legal nature, transaction, unilateral expression, a mechanism for application, acceptance, perception.

У Цивільному кодексі України (далі – ЦК) йдеться про відмову від речових та від зобов'язальних прав, а тому механізм відмови має певні відмінності у речових та зобов'язальних правовідносинах. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 347 ЦК особа може відмовитися від права власності на майно, заявивши про це або вчинивши інші дії, які свідчать про її відмову від права власності. Однак такого порядку не завжди достатньо, оскільки законодавець у ч. 3 цієї ж статті закріплює, що у разі відмови від права власності на майно, права на яке підлягають державній реєстрації, право власності на нього припиняється з моменту внесення за заявою власника відповідного запису до державного реєстру. Отже, власнику надається можливість

© Уразова Г. О., 2013

відмовитися від права власності зі встановленням певних правил, яких він повинен дотримуватися для здійснення цього права. Можуть мати місце фактичні дії (коли достатньо тільки того, щоб особа заявила про свою відмову від права власності на майно або вчинила інші дії, які свідчать про її відмову від права власності) або юридичні дії (необхідність внесення відповідного запису в державний реєстр речових прав на нерухоме майно) [1, с. 428].

Таким чином, механізм здійснення відмови від права власності визначається з урахуванням *виду майна*, від якого власник відмовляється.

У зобов'язальних правовідносинах немає чіткого, єдиного механізму застосування відмови. Наприклад, відповідно

до ч. 3 абз. 2 ст. 997 ЦК страховик не має права відмовитися від договору особистого страхування без згоди на це страховальника, який не допускає порушення договору, якщо інше не встановлено договором або законом. У ч. 2 ст. 1008 ЦК довіритель або повірений мають право відмовитися від договору доручення у будь-який час. Відмова від права на відмову від договору доручення є нікчемною. Проте у ч. 3 ст. 1008 ЦК встановлено, що якщо повірений діє як підприємець, сторона, яка відмовляється від договору, має повідомити другу сторону про відмову від договору не пізніше як за один місяць до його припинення, якщо триваліший строк не встановлений договором.

Отже, в одних випадках для відмови від договору вимагається згода контрагента, в інших така вимога не висувається, проте зазначається про необхідність його повідомлення.

Визначення правової природи категорії відмови на законодавчому рівні відсутнє. Проте, як зазначається у цивілістиці, сама по собі вказівка на нікчемність відмови від права свідчить про те, що відмова від права є правочином, оскільки термінологія про нікчемність застосовується лише до правочинів (ст. 215 ЦК – нікчемні та оспорюванні правочини) [1, с. 427].

У науці цивільного права також немає єдиної точки зору щодо визначення правової природи категорії відмови та механізму її застосування. Вивченням цих питань займалися, зокрема: М. М. Агарков [2], А. А. Іогансен [3], К. Н. Анненков [4], І. В. Спасибо-Фатеева [1], Г. Вальсман, Лессон [5], Д. І. Мейер [6].

Більшість вчених вважають, що відмова є правочином [1, с. 427; 6, с. 129]. Деякі з них роблять наголос, що під відмовою необхідно розуміти не правочин у широкому розумінні, а лише одностороннє волевиявлення (односторонній акт). Проте нерідко таке уточнення відсутнє. Це пов'язано з тим, що поняття відмови застосовується у різних цивільних інститутах, яким притаманні певні

особливості у регулюванні цивільних відносин. Свого часу ще В. М. Хвостов звертав увагу на те, що відповіді на запитання про те, коли, в якій формі та в яких розмірах допустима відмова від права, – можна надати лише під час вивчення окремих інститутів цивільного права [7, с. 155–156].

У зв'язку з існуванням на законодавчому та науковому рівнях різних механізмів застосування відмови, відсутністю його чіткого регулювання, а також при невизначеності у доктрині виду правочину як правової природи відмови, є потреба в аналізі її особливостей, враховуючи правовідносини у яких, остання застосовується.

Прикладом відмови від речових прав є ст. 347 ЦК «Відмова від права власності». Л. Н. Загурський зазначав, що достатньо одностороннього прояву волі при відмові від права власності, яке характеризується повним підпорядкуванням об'єкта владі суб'єкта [8, с. 448].

У римському праві існувало таке поняття, як *derlictio* – залишення речі за волею самого власника, яке має супроводжуватися його наміром відмовитися від неї. З цього визначення випливає, що *derlictio* можна вважати одностороннім правочином, оскільки для настання певних правових наслідків необхідна воля власника майна.

З того моменту, як власник речі виявив своє небажання далі володіти річчю, вона вважається безхазайною. Тому кожен може заволодіти покинутими речами і таким чином набути їх у власність. Водночас відмова від речі може бути й вимушеною, наприклад, викинуті речі за борт корабля під час шторму або просто загублені. Таким чином, від *derlictio* необхідно відрізнити втрату речей всупереч волі власника. Тут втрачається тільки фактичне володіння річчю, але не право власності на неї. Тому особа, яка знайшла таку річ, не стає її власником. Вона відповідає за збереження речі і зобов'язана повернути її власнику (наскільки це можливо) чи заявити про знахідку міліції.

За чинним ЦК право власності набувається на загублену річ тільки при певних відомих обставинах (статті 337, 338 ЦК). Крім того, сучасне законодавство надає право особі, яка знайшла її, на винагороду та відшкодування витрат, пов'язаних із знахідкою (ст. 339 ЦК). У випадку сумніву, була річ загублена чи залишена, діяло правило, що намір здійснити *derlictio* ніколи не передбачається. Він (намір) має підтверджуватися позитивними фактами [9, с. 435].

Відтак, *derlictio* може супроводжуватися як позитивними, так і негативними фактами. Наприклад, відповідно до перших належить викидання її на смітник або залишення біля нього, що остаточно свідчитиме про відмову особи від права власності. Проте власник може відмовитись від речі і залишити її у будь-якому суспільному місці, що відноситиметься до других (негативних) фактів. У цьому випадку виникають сумніви з приводу дійсної відмови власника від речі, оскільки вона могла бути загублена ним.

Не вважаються покинутими, а отже і безхазяйними, речами так звані *missilia*, тобто ті, які кинуті у натовп в якості подарунка. У науці щодо визначення їх сутності немає єдиної думки серед цивілістів. Одні вважають, що ця дія є передання права власності невідомій особі. Наприклад, Р. Зом зазначав, що *jactus missilium* означає не зречення від речі, а її передачу (*traditio*), саме передання такому набувачеві, особа якого визначається тільки завдяки наступній події [10, с. 266–267]. Інші – відмовою від власності, *derelictio*, і набуття її першим, хто захватить безхазяйну річ [5, с. 135–136].

Відмова можлива й від інших речових прав, наприклад володіння, яке припиняється у випадку відмови володільця від володіння майном (п. 1 ч. 1 ст. 399 ЦК), сервітуту, який припиняється у разі відмови від нього особи, в інтересах якої встановлений сервітут (п. 2 ч. 1 ст. 406 ЦК), права користування земельною ділянкою для забудови припиняється вна-

слідок відмови землекористувача від права користування (п. 3 ч. 1 ст. 416 ЦК). Додаткових вимог до відмови від речових прав ЦК не містить.

Римське право вимагало, щоб права знищувалися у тій самій формі, в якій і виникали. Тому у більшості випадків для відмови від права був потрібний договір. Але пізніше було визнано, що для відмови від прав, яким не відповідає обов'язок певних суб'єктів, достатньо одностороннього акта (як відмова від права власності).

У цивілістиці відсутня єдина думка щодо необхідності згоди контрагента у разі відмови іншої сторони від договору або від його виконання. Деякі вчені прямо наголошують на тому, що відмова – це акт, у більшості випадків, не одностороннього виявлення волі; звичайно для правових його наслідків вимагається прийняття відмови, як наприклад відмова від зобов'язання [9, с. 164]. Ця точка зору була поширеною серед дореволюційних цивілістів. Так, Ю. С. Гамбаров наполягав на тому, що відректися від більшості прав у зобов'язанні можна тільки у формі договору, оскільки для дійсності такого зречення необхідна згода боржника [11, с. 650]. Д. І. Мейер зауважував, що право на чужу дію – право зобов'язальне, не є таким одностороннім, як право речове, воно припиняється за зреченням тільки тоді, коли останнє прийнято з боку особи зобов'язаної, оскільки з правом на чужу дію з'єднується також зобов'язання допустити вчинення цієї дії.

Між тим невірно стверджувати, що суб'єкт права на чужу дію не може самотійно відмовитися від зобов'язання. Тільки вона (відмова) лише тоді обов'язкова для особи, що відрікається від права, коли зречення прийнято зобов'язаною стороною, а доти остання не прийнята, її мовби не було [6, с. 234]. Л. Н. Загурський також вважав, що у двосторонніх правочинах відмова здійснюється через договір між особами, яка відмовляється, та іншою, на користь якої здійснюється відмова [8, с. 449].

Таким чином, відмова у зобов'язальному правовідношенні розглядається вищезазначеними вченими як договір. Проте такий висновок дає підстави її отожднення з поняттям відчуження, що є неприпустимим.

Між іншим, існує й протилежна точка зору, згідно з якою відмова від зобов'язання визначається як односторонній правочин. Наприклад, В. І. Синайський вказував на те, що відмова від зобов'язального права може бути виражена односторонньо кредитором. Його зречення від свого зобов'язального права не вимагає згоди боржника, якщо цим не порушується право останнього [12, с. 81].

Такі пандектисти, як Г. Вальсман, Лессон також вважали, що волевиявлення, необхідне для зречення, за сутністю своєю має бути одностороннім. Правда, закон у деяких випадках вимагає участі й інших, окрім самої особи, що відрікається, проте *causa efficiens* (вирішальна підстава) – це завжди воля уповноваженого. Не може йтися про зречення, якщо в його основі повинні бути два рівноцінних, в однаковому ступені обов'язкових волевиявлення про припинення права. Такого зречення не знає закон і таке припущення не узгоджується з традиційним уявленням, – якщо прийняти його, то не можна визначати зречення як припинення права за волею уповноваженого [5, с. 129].

Отже, під час вчинення відмови, одностороннього волевиявлення достатньо у всіх випадках (окрім існування на законодавчому рівні додаткових вимог), навіть тоді, коли воно стосується зобов'язального права.

Сучасні цивілісти, зокрема В. Ф. Чигир, також вважають, що інколи волевиявлення особи, яка вчиняє односторонній правочин, має бути доведено до відома іншої особи [13, с. 8]. Наприклад, за ч. 2 ст. 1056 ЦК позичальник має право відмовитися від одержання кредиту частково або в повному обсязі, повідомивши про це кредитодавця до встанов-

леного договором строку його надання, якщо інше не встановлено договором або законом.

З вищенаведеної норми можна зробити висновок, що вимагається не згода, а повідомлення контрагента. У зв'язку з відсутністю належного правового регулювання вищезазначених питань необхідно їх більш детально проаналізувати з метою уникнення у подальшому виникнення можливих суперечностей.

У науці існують різноманітні класифікації односторонніх правочинів на основі різних підстав. Проте нас цікавлять такі, як: 1) з точки зору визначеності особи, до якої звернений односторонній правочин (ті, що звернені до конкретно-визначеної особи і ті, що до всіх і кожного); 2) залежно від необхідності сприйняття такого правочину іншою особою (доведення до відома особи).

Щодо першого критерію поділу, то питання про належність правочину до певного виду передусім визначається тим, у яких правовідносинах такий правочин вчиняється. У цивілістиці є загальноприйнятим речові відносини визначати як абсолютні, оскільки управомоченій особі протистоїть невизначене коло осіб, а зобов'язальні, як відносні, що встановлюються між чітко визначеними суб'єктами.

Якщо особа перебуває в абсолютних правовідносинах, то односторонній правочин, що служить їх динаміці, не повинен бути звернений до конкретної особи [14, с. 74]. Наприклад, відмова від права власності звернена до невизначеного кола осіб. Водночас законодавством може бути передбачено обов'язковість звернення відмови від конкретного права до певного суб'єкта. Відповідно до ч. 3 ст. 142 Земельного кодексу України особа може відмовитися від права постійного користування земельною ділянкою. Така відмова оформлюється заявкою до власника земельної ділянки. Або згідно з ч. 1 ст. 1273 ЦК спадкоємець за заповітом або за законом може відмовитися від прийняття спадщини протягом строку, вста-

новленого ст. 1270 цього Кодексу. Заява про відмову від прийняття спадщини подається нотаріусу за місцем відкриття спадщини. Такі правила встановлені з метою захисту інтересів осіб, що безпосередньо беруть участь у відповідних правовідносинах.

У зобов'язальному праві діють переважно договори, тоді як односторонні правочини не викликають, за загальним правилом, нових юридичних відносин, а пов'язані звичайно вже з існуючими. Більшість цих правочинів вчиняються щодо конкретної особи і вимагають для своєї дійсності, за загальним правилом не згоди, а ознайомлення або, точніше, надання можливості ознайомитися з ними тій особі, яку вони мають своїм адресатом. Тому, як правило, у зобов'язальних правовідносинах односторонній правочин (наприклад, відмова) має бути звернений до конкретної особи (контрагента).

Друга класифікація (залежно від необхідності сприйняття такого правочину іншою особою (доведення до відома особи)), поділяє їх на: а) ті, що потребують сприйняття, та б) які не потребують останнього.

В. І. Синайський вважав, що правочини, які не потребують прийняття і є правочинами суворо односторонніми, оскільки вони не передбачають згоди іншої сторони. У них немає звернення до певної особи, тому право до них відноситься більш вимогливо [12, с. 157]. В. С. Толстой зауважує, що настання тих чи інших юридичних наслідків у односторонніх правочинах пов'язано тільки з волевиявленням однієї сторони. В цих випадках дія, що вчиняється однією стороною, вже є закінченим юридичним фактом і для визнання його таким не потрібні зустрічні дії (волевиявлення) з боку осіб, до яких односторонній правочин адресований. Під час вчинення одностороннього правочину адресатам (під якими розуміється заінтересована особа, якої односторонній правочин стосується) відводиться пасивна роль – при-

йняти до відома встановлення, зміну або припинення їх прав і обов'язків. Одні односторонні правочини, щоб спричинити юридичні наслідки, мають бути сприйняті стороною, якої вони стосуються, інші – породжують їх незалежно від того, чи сприйняті вони заінтересованими особами [15, с. 137].

Схожої точки зору дотримується й Р. І. Таш'ян та звертає увагу на те, що зверненість до конкретної особи зовсім не означає, що особа повинна надати згоду на дійсність такого правочину чи якось чином сприяти його дійсності. Достатньо лише доведення факту вчинення одностороннього правочину до її відома [14, с. 75].

Необхідно зауважити, що для більшості односторонніх правочинів, які вчиняються у відносних правовідносинах, питання поінформованості про них адресата має важливе практичне значення. Для здійснення своїх прав та виконання обов'язків особа повинна знати про їх виникнення, зміну або припинення. У разі необізнаності вона може понести збитки у вигляді реальних втрат або упущеної вигоди.

Звертає на себе увагу різноманітне вживання понять «*прийняття*» і «*сприйняття*». У тлумачному словнику української мови поняття «*приймати*» має такі значення: а) брати до рук, на плечі і т. ін. від когось, або звідкись кого-, що-небудь; б) погоджуватися взяти собі що-небудь запропоноване; в) погоджуватися з чим-небудь та ін. Отже, сутність поняття «*прийняття*» полягає у *наданні згоди* [16, с. 623].

Поняття «*сприймати*» тлумачиться як: а) відображати у своїй свідомості предмети та явища об'єктивного світу, що діють у даний момент на органи чуття, ставитися до чого-небудь, реагувати на щось певним чином; б) осягати розумом сенс чого-небудь, осмислювати щось; в) визначати смисл, сенс і т. ін. чого-небудь зором, слухом тощо [16, с. 597]. Таким чином, під поняттям «*сприйняття*» необхідно розуміти осягнення,

осмислення чогось розумом, зором, слухом. Як зазначав Б. Б. Черепакін, сприйняття як акт пізнавальний суттєво відрізняється від прийняття як акту волевольного, волевиявлення [17, с. 331].

З цього випливає, що вимога законодавця щодо доведення факту про вчинення одностороннього правочину до відома певної особи є сприйняттям його останнього.

Аналіз волевиявлення у зобов'язальних правовідносинах за німецьким правом дозволяє виявити три групи випадків: а) волевиявлення обох контрагентів безумовно рівноцінні і кожне з них є *causa efficiens* результатів угоди, б) або ж лише одне є носієм правових наслідків угоди, а інше є тільки виразником згоди¹, отже грає роль не *causa efficiens*, а *conditio sine qua non* (необхідна умова), або, нарешті, в) значення рушійної сили надано волевиявленню одного з контрагентів, а з боку іншого вимагається лише відсутність незгоди. Г. Вальсман, Лессон вважають, що під поняття зречення підходять тільки дві останні групи випадків. Якщо ж мається на увазі договір про припинення прав, що належить до першої групи, то такий правочин не можна кваліфікувати як зречення [5, с. 129–130].

Відтак вищевикладене дозволяє зробити такі висновки.

¹ Згода розглядається як сприйняття.

По-перше, правову природу категорії відмови, за загальним правилом, необхідно визначати як односторонній правочин, не залежно від правовідносин, в яких перебуває особа, що вчиняє відмову. Інше суперечитиме її сутності та призведе до ототожнення з поняттям відчуження, під яким слід розуміти припинення права, що здійснюється шляхом перенесення його на іншу особу.

По-друге, речові або зобов'язальні правовідносини, з притаманними їм особливостями, мають вплив на механізм вчинення відмови.

По-третє, у речових правовідносинах порядок здійснення відмови від права власності визначається з урахуванням *виду майна*, від якого власник відмовляється.

По-четверте, у зобов'язальному праві зазвичай механізм вчинення відмови від договору вимагає повідомлення контрагента про таку дію, що не вважається згодою останнього. Але існують й винятки. Наприклад, вимагається згода страхувальника у разі відмови страховика від договору особистого страхування (абз. 2 ч. 3 ст. 997 ЦК). З цього слідує, що вони обумовлені саме предметом договору (особисте страхування, під яким розуміється: життя, здоров'я, працездатність та пенсійне забезпечення п. 1 ч. 1 ст. 980 ЦК).

Література

1. Спасибо-Фатеева І. В. Категорія відмови в цивільному праві України. Цивілістика: на шляху формування доктрин : вибр. наук. пр. / І. В. Спасибо-Фатеева. – Х. : Золоті сторінки, 2012. – 696 с.
2. Агарков М. М. Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. / М. М. Агарков. – М. : Центр-ЮрИнфоР, 2002. – Т. 2. – 176 с.
3. Договоры и сделки: практическое руководство по сост. договоров, сделок и деловых бумаг на основании действующего законодательства Р. С. Ф. С. Р. с примерными образцами. Выпуск 1. Общая часть. Купля-продажа. Запродажа. Поставка. Мена. Дарение. Наследование по закону и завещанию / под ред.: А. А. Иогансен, В. А. Краснокутский и др. – Петроград, 1923. – 99 с.
4. Анненков К. Начало русского гражданского права / К. Анненков. – Вып. 1. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1900. – 237 с.
5. Вальсман Г., Лессон. Очередные вопросы в литературе гражданского права / Г. Вальсман, Лессон // Вестн. гражд. права. – 1913. – № 3. – С. 121–137.
6. Мейер Д. И. Русское гражданское право / Д. И. Мейер ; под ред.: Е. Суханова, В. Ема. – 3-е изд., испр. – М. : Статут, 2003. – 831 с.
7. Хвостов В. М. Система римского права: конспект лекцій / В. М. Хвостов. – М. : Университет. типография, 1900. – 197 с.

8. Загурский Л. Н. Элементарный учебник римского права. Общая часть / Л. Н. Загурский. – Вып. 1. Изд. третье, исправ. и доп. – Харьков : Типография И. М. Варшавчика, 1897. – 610 с.
9. Азаревич Д. Система римского права. Университетский курс. Т. 1 / Д. Азаревич. – СПб. : Типография А. С. Суворина, 1887.– 487 с.
10. Зом Р. Институции: история и система римского гражданского права. Выпуск 1. Общая часть и вещное право / Р. Зом ; пер. Н. Кесслер. – М. : Типография Н. И. Иванова, 1916. – 368 с.
11. Гамбаров Ю. С. Гражданское право. Общая часть : лекции / Ю. С. Гамбаров. – М. : Литография, 1897–1898. – 765 с.
12. Синайский В. И. Русское гражданское право. Выпуск 2. Обязательственное, семейное и наследственное право / В. И. Синайский. – Киев : Типография Р. К. Лубновского, 1915. – 451 с.
13. Чигир В. Ф. Сделки в гражданском праве / В. Ф. Чигир. – Минск : Амалфея, 2006. – 172 с.
14. Таш'ян Р. І. Односторонні правочини у цивільному праві : монографія / Р. І. Таш'ян. – Х. : Право, 2010. – 200 с.
15. В. С. Толстой. Понятие и значение односторонних сделок в советском гражданском праве / В. С. Толстой // Всесоюзный юридический заочный институт. Труды. Том 5 (статьи аспирантов). – М., 1966. – С. 135–159.
16. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка. – Т. 7, 1976. – 700 с.
17. Черепяхин Б. Б. Правопреемство по советскому гражданскому праву / Б. Б. Черепяхин // Труды по гражданскому праву. – М. : Статут, 2001. – 442 с.